Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der. 2019; (41): 246-254
- Tarih / Araştırma -

XIII. Yüzyılın Yarısına Kadar Türk-İslam Dünyasında Kıtlığın Sebep Olduğu Sosyal Meseleler Üzerine Bir Değerlendirme

Murat SERDAR*

ÖZ

Tarih, insanoğlunun yeryüzünde yaratılmış olduğu zamandan beri yaşanmış her şeyin şahididir. Zaman dizgisinde yaşananlar kendisini farklı şekillerde ifade etse de en baştaki muhatabı insanoğlu olmuştur. Çünkü yaşananlar ya kendisinin birincil etkisiyle oluşmuş ya da birinci dereceden kendisi etkilenmiştir. Ne şekilde vuku bulmuş olursa olsun bunlar zaman içerisinde insanoğluna yaşam kalitesini şekillendirmede rehber olmuşlardır.

Genelde savaşlar veya insan eliyle çevrenin tahrip edilmesi birinci dereceden insanın kendi kendisine zararı yani afet olarak kabul edilmektedir. Doğa olayları (sel, kuraklık, deprem, fırtına, gök cisimlerinin yeryüzüne düşmesi) sonucunda meydana çıkan yıkımlar ise doğal afet olarak adlandırılmaktadır. Tarih boyunca da her iki olay binlerce kez yaşanmış ve bunların bir kısmı yazı icat edildikten sonra eski medeniyetlerin yıllıklarında kendilerine yer bulabilmişlerdir. Bu afet veya doğal afetlerin zararlarından korunmak bazen Tevrat'la birlikte Nuh Tufanı'nda bazen de Hitit kralı II. Murşili'nin tanrıya yakarışında karşımıza çıkarken İslamiyet'in kökleşmesinden sonra da yağmur duasında karşımıza çıkar. Bu afetlerin her milletin ve her kültürün geçmişinde mutlaka bir izi olduğunu düşünmek ya da söylemek yanlış olmamalıdır.

XIII. yüzyılın ortalarına kadar da Türk-İslam dünyasında birçok afet görülmüştür. Bu afetlerin tesiri bazen insanoğlu tarafından hafif sıyrıklarla ya da zararlarla savuşturulmuş bazen de büyük yıkımlara sebep olmuşlardır. İnsanoğlunun Orta Çağ'da da bilinçsizlikten ya da savaş taktiği olarak çevreye verdiği zararlar, kendisini ilerleyen zamanlarda masum insanların hayat kalitelerinin tamamen tükenmesinde göstermiştir. İster afet isterse doğal afet olsun önlemi alınmadığı müddetçe mutlaka kendisini bir şekilde toplumda göstermektedir. Gösterdiği şekillerden bir tanesi de kıtlıktır. Kıtlık genelde gıda maddelerinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır ve iki afet sonucunda da ortaya çıkabilmektedir.

İslamiyet'in başlangıcından 13. Yüzyılın ortasına kadar incelediğimiz dönemdeki afetler ve doğal afetler sonucunda birçok kıtlık vakasının yaşandığı kaynaklar ışığında görülmektedir. Bu çalışmada, 13. yüzyılın yarısına kadar Türk-İslam dünyasında yaşanan kıtlıkları inceleyerek kıtlığın hangi sebeplerle ortaya çıktığı, kıtlık sonrası neler yaşandığı ve kıtlığın ne gibi sosyal problemleri ortaya çıkarttığını ifade etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Dünyası, kıtlık, veba, salgın hastalılar, doğal âfetler

An Evaluation on the Social Issues Caused by the Famine in the Turkish-Islamic World Until the Mid-13th Century

ABSTRACT

History has witnessed everything that has happened since the time when human beings were on earth. Even though the events in the time system expressed themselves in different ways, their first addressee was human beings. Because what happened was either due to its primary effect or the first degree affected by itself. No matter how they have taken place, they have been guided by human beings in shaping the quality of life.

In general, wars or the destruction of the environment by human beings is considered to be the harm of the first degree person itself, namely the disaster. Natural events (floods, droughts, earthquakes, thunderstorms, falling to earth) are called natural disasters. Throughout history, both events may have occurred tens or thousands of times, and some of them have been able to find a place in the chronicles of ancient civilizations after the invention of writing. To prevent the damages of these disasters or natural disasters, not only during flood of Nuh with the Torah also The Hittite king II. Murşili appears in the prayer of God, and after the rise of Islam, we come accross it while the praying of rain. It should not be wrong to think or say that these disasters have a sign in the history of every nation, every religion and every culture.

Until the mid-XIIIth century, many disasters or natural disasters were seen in the Turkish-Islamic world. The effects of these disasters have sometimes been caused by mankind with slight abrasions or damages and sometimes caused great destruction.Human damage to the environment as a tactic of unconsciousness or war in the Middle Ages, it showed itself in the exhaustion of the quality of life of innocent people in later times. No matter whether it is a disaster or a natural disaster, as long as the measures are not taken, it certanly shows itself somehow in society. One of the shapes it shows is famine. Famine is usually caused by the lack of foodstuffs and it may occur in result of two disasters.

From the beginning of islam to the mid-13th century, it is seen in the light of the sources of many famine incidents as a result of disasters and natural disasters. In this study, we will try to find answers to the questions about the famine in the Turkish-Islamic world by the mid- 13th century, the reasons why famine emerged, what happened after the famine and the social problems of the famine.

Keywords: Turkish-Islamic World, Famine, Plague, Epidemics, Natural Disasters.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, orcid no: 0000-0003-2922-1096, mserdar61@live.com
Makalenin Gönderim Tarihi: 05.03.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 25.03.2019

Giriş

Kıtlıklar meteorolojik şartlara bağlı olarak ortaya çıkmakta ve ölümcül neticelere de sebebiyet verdiğinden dolayı doğal afetler kategorisi içerisinde yer almaktadırlar. Kıtlığın ortaya çıkmasını tetikleyen olaylar da çoktur ve bunlar çoğunlukla afetle kendilerini göstermişlerdir. Sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıkların da kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca eşkıyalık olayları, isyanlar, harpler gibi siyasal ve sosyal olayların da kıtlıkla yakından ilişkisi bulunmaktadır (Gül, 2009; 144). Eğer kıtlık insan iradesinin dışında ortaya çıkarsa doğal afet; siyasi ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkarsa afettir (Kılıç, 2002; 718-730).

Tarih boyunca dünya üzerinde değişik sebeplerden dolayı kuraklık ve onun sonucunda da kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Doğal afet olarak adlandırabileceğimiz kuraklık, etkisi altına aldığı coğrafi alanın boyutuna göre tesiri büyük, orta veya küçük ölçeklerde olmuştur. Bu afetler sonrasında göç hareketleri, yiyecek fiyatlarının artışı, karaborsacılık, aç kalan insanların hayatta kalabilmek için değişik beslenme yolları araması, salgın hastalıkların zuhuru, açlık ve açlığın sebep olduğu kötü şartlardan dolayı ölüm hadiselerinin ortaya çıktığı gözlemlenebilmektedir. Kıtlığın görüldüğü toplumlarda toplumu sosyo-iktisadi açıdan derinden etkilemiş ve açmış olduğu yaralar uzun yıllar kapanmamıştır (Gül, 2009; 144-145).

Kıtlığın yaşandığı bölgeler, genellikle ülke ekonomilerinin tarıma dayandığı ve insanların bu topraklardan elde ettiği ürünlerle geçimlerini idame ettiği toplumlardır (Göçer, 1964; 7-12). Şayet kuraklık ve kuraklık sonrası yaşanan kıtlık uzun yıllar etkisini gösterirse toplumda açlık nedeniyle insanlık dışı olayların yaşanması kaçınılmazdır (Gül, 2009; 145).

Kıtlık ve Sonrası Meydana Gelen Sosyal Meseleler

İslam dünyasında bilinen ilk kıtlık Medine döneminde kuraklık sonrası yaşanmıştır. Hz. Peygamber'in dua etmesi sonrasında Medine'de yağmur yağmıştır. Kuraklık zamanında insanların acziyetlerinden ötürü dua etmeleri gelenek haline gelmiştir. İslam literatüründe bu İstiska Namazı (Yağmur Duası) olarak geçmektedir (Baktır, 2001; 382).

Hz. Peygamber döneminden sonra Türk-İslam dünyasında kıtlık H. 115 (M. 733/734) tarihinde Horasan ve Hindistan bölgelerinde yaşanmıştır. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Horasan valisi Cüneyd, kıtlık zamanında adamın birine bir dirhem vererek bir ekmek satın almış ve orada bulunanlara: *"Bir ekmek bir dirheme satın alınıyor iken siz açlıktan mı şikâyet ediyorsunuz. Ben Hindistan'da bulundum orada bir buğday tanesi birkaç dirheme satılıyordu"* diye çıkışmıştır. Ayrıca Horasan valisi Cüneyd bu kıtlık zamanında yiyeceklerin Küver'den Merv'e taşınmasını istemiştir (İbnü'l Esir, 1986; V/151; İbnü'l-Cevzi, 1992; 164). Yağmurların ve kaynak sularının azalmasından Hicri 122/125 (M. 739/740-742/743) yıllarında Şam'da kıtlık ve şiddetli açlık zuhur etmiştir.

Müslümanlar tarafından İspanya topraklarının fethinden sonra bu topraklar, her ne kadar mamur hale getirilmiş olsa da kıtlık yaşanmıştır. Bu topraklarda kıtlık H. 130/131- 135/136 (M. 748-753) yılları arasında da kendisini göstermiştir. Bu kıtlıkta yaşanan acılar ve açlıklar, siyasîlerin ve halkın aralarındaki siyasî çekişmelerden dolayı neredeyse görmezden gelinmiştir. Hatta bu siyasî çekişmeler esnasında halkın yağmur duasına dahi çıkmadığı rivayet edilmektedir. H. 196/197 (M. 812) yılına gelindiğinde Kuzey Endülüs topraklarında bilhassa gıda ürünlerinde fahiş bir pahalılık yaşanmıştır ve insanlar günlerce aç kalmışlardır. Hatta bu kıtlık ve doğurduğu açlık sonrasında birçok insan ölmüştür (İbnü'l-Esir, 1991; VI/243; Güneş, 2018; 52).

H. 201 (M. 816/817) yılında Horasan topraklarında şiddetli bir kıtlık yaşanmış ve bilhassa Rey ve İsfahan'da birçok insanın ölmesine sebep olmuştur. Bu dönemde gıda maddeleri piyasada pek fazla bulunmadığından dolayı olanları da aşırı derece de pahalıya satılmıştır (İbn Cerir et-Taberi, 1967; VIII/556; İbnü'l-Esir, 1991; VI/295).

H. 232 (M. 846/847) yıllarından Endülüs topraklarında kıtlık ve ardından da açlık baş göstermiştir (Tirmanî, 1982: I/1310). Havanın aşırı güneşli ve sıcak olması; yağmurun o sene yeteri kadar yağmaması ağaçların ve ekinlerin kurumasına neden olmuştur. Mevsimin kurak geçmesi üzerine Müslümanlar yağmur duasına çıkmış ve sonrasında yağan yağmurla ekinlerini ekmişler ve de bu şekilde kıtlıktan ve kuraklıktan kurtulmuşlardır (İbnü'l-Esir, 1991; VII/37). H. 252 (M. 866/867) yılından H. 255 (M. 868/869) yılına kadar Endülüs bölgesinde şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlıktan dolayı iktisadî hayatta bozulmalar

meydana gelmiş ve temel gıda ürünlerinde fiyat artışları yaşanmıştır (İbnü'l-Esir, 1991; VI/252). Hatta bu kıtlık sadece Endülüs'te değil Mağrip, Mısır ve Hicaz'da da gözlemlenmiştir (el-Cezayiri, 1986; II/130).

H. 260 (M. 873/874) yılında İslam topraklarında birçok isyanın yaşandığı esnada şiddetli bir kıtlık da yaşanmıştır. Bu kıtlık Mekke'de ve birçok İslam beldesinde kendisini en ağır şekilde göstermiştir. Şehir halkı kıtlıktan ötürü şehri terk ederek Medine ve çevre şehirlere göç etmişlerdir. Hatta Mekke valisi de halkın şehri terk etmesinden sonra şehirden ayrılmıştır. Bağdat'ta ise buğday bulunamaz hale gelmişti ve olan buğdayın bir ölçeği de 120 dinara satılıyordu (İbn Kesir, 1994 XI/73). Bu kıtlık sadece Hicaz ve Irak bölgelerinde değil Afrika, Mağrib ve Endülüs'te de görülmüştür. Yaşanan kıtlıktan ötürü insanların yeteri kadar beslenememesi salgın hastalıkların türemesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde bazı Müslüman beldeleri veba hastalığı ile de boğuşmak zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esir, 1991; VII/228).

Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman döneminin ilk yıllarında H. 302 yılında (M. 914/915) kuraklık, kıtlık ve açlık vakalarının ardından erzak ve gıda fiyatlarında aşırı derecede artış görülmüştür. Bu dönemde halk yağmur duasına çıkmış ve yağmur yağmasına rağmen kuraklığa tesir etmemiştir. Bilhassa Kurtuba ve ona yakın şehirler bundan çok etkilenmiştir. Kurtuba pazarında buğdayın ölçeği üç dinardan kırk dinara çıkmıştır (Annan, 1997; 378).

Horasan bölgesinde H. 302 (M. 914/915) yılında özellikle Herat'ta halkın açlıktan yırtıcı ve murdar hayvanları yemek zorunda kaldıkları büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Bu dönemde buğday kıtlığı yaşanmış ve bir eşek yükü buğday kırk dinara satılır olmuştur. İşçiler yaptıkları işin karşılığında para yerine emtia almışlar, ancak halkın alım gücü olmadığı için aldıkları emtiaları pazarlarda satamamışlardır. Yetersiz beslenme sonucunda insanlar bitkin düşmüş ve bu bölgede veba vakalarına rastlanmıştır (Şahin, 2015; 384).

İbn Kesir'in aktardığına göre H. 324 (M.935/936) yılında büyük bir kıtlık yaşanmış ve bu kıtlık sonucunda Bağdat'ta birçok insan ölmüştür. Yine müellif beş gün boyunca Bağdat'ta yiyecek ekmek bulunamadığını da belirtmektedir. Bu kıtlık esnasında o kadar insan ölmüştü ki; ölüleri defnedecek kimse bulunamadığından ölüler atılıyordu. Bazen aynı mezarın içine iki yetişkin ya da bu iki yetişkine ek olarak bir de çocuk koyulup öyle defnedilmişti. Bu sene kıtlıktan ötürü İsfahan'da iki yüz bin kişi ölmüştür (İbn Kesir, 1994; XI/322). İbnü'l-Esir ise bu yılda Horasan bölgesindeki kıtlık hakkında bilgi verirken Bağdat'ta yaşanan kıtlık hakkında bilgi vermemektedir. İbnü'l-Esir Horasan'daki kıtlığın şiddetli olduğunu, ölenler için kefen bulmanın zorlaştığını, fakir ve kimsesiz insanların kefen bulana kadar ölülerini evde beklettiklerini bildirmiştir (İbnü'l-Esir, 1991; VIII/260).

Bağdat'ta H. 329 (M. 940/941) yılında kışın normalde yağması gereken yağmur yağmamış, Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak ayında sadece bir kere yağmıştır. Yağan yağmur ise toprağı ıslatmaya bile yetmemiştir. Bu yüzden Bağdat'ta büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Pazarlarda buğday fiyatları yokluktan ötürü 130 dinara kadar yükselmiş ve yeteri kadar gıdanın olmaması salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş ve binlerce insan ölmüştür. Ölenlerin sayısının çok olmasından dolayı bunları kefenlemeye ve yıkamaya hayatta kalanlar fırsat bulamamıştır. Bu yüzden birden çok ceset aynı mezara yıkanmadan ve cenaze namazı kılınmadan defnedilmiştir. Yine bu dönem gıda maddelerinin fiyatında aşırı pahalılık yaşanırken akarlar ve ev eşyalarının fiyatlarında ise o derece ucuzluk vardı. Örneğin bir dinar değerindeki bir eşya bir dirheme kadar düşebiliyordu. Bağdat halkı bu kıtlık döneminde kepek ve yabani otları yiyerek hayatta kalmaya çalışmıştır. Hatta insanlar sokaklarda açız nidalarıyla Abbasi sarayına hücum etmişlerdir (Gökhan, 2007; 258). Ayrıca İbnü'l-Esir'in aktardığına göre vebanın yanında ateşli salgın hastalıklar ve eklem hastalıkları da insanlarda yaygın olarak görülmüştür. Kıtlık ve sonucunda ortaya çıkan salgın hastalıklar döneminde vücudundan kan aldıranların hastalığı kısa sürmüşken aldırmayanların ise uzun sürmüştür (İbnü'l-Esir, 1191; VIII/260).

Bağdat'ta H. 331 (M. 942/943) yılının Eylül ve Ekim aylarının aşırı güneşli geçmesi ürünlerin yanmasına ve kıtlığın yaşanmasına sebep oldu. Gıda malzemesi bulamayan insanlar murdar hayvanları yiyecek duruma düştüler. Daha sonra Bağdat'ta çekirge baskını oldu. İnsanlar bu baskın sayesinde kilolarca çekirge alarak açlıklarını gidermeye ve hayatta kalmaya çalışmışlardır. Bu dönemde 23 kg çekirge bir dirheme alıcı bulmaktaydı (İbn Kesir, 1994; XI/355-356). İbn Kesir'in aksine İbnü'l-Esir bu olayları H. 330 (M. 330/331) yılı olayları içerisinde almış ve bu olaylar esnasında vebanın ortaya çıktığını da eserinde bizlere aktarmıştır (İbnü'l-Esir, 1991; VIII/332).

H. 334 (M. 945/946) yıllarında yine Bağdat şehrinde bir kıtlık yaşanmış ve halk gıda malzemesi alabilmek için ev diğer taşınmaz mallarını yok pahasına satılığa çıkarmıştır. Yaşanan şiddetli açlık ve yoksulluk yüzünden halk Basra ve Vasıt şehirlerine göç etmişlerdir. Fakat bu göç esnasında halkın büyük çoğunluğu yollarda ölmüşlerdir. H. 336 (M. 947/948) yılında İhşidîler'in doğ u eyaleti olan Şam'da daha önce benzeri görülmemiş bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlık esnasında aç kalan insanların kedileri, köpekleri, eşekleri hatta küçücük çocuklarını yedikleri rivayet edilmiştir (Gökhan, 2007; 259).

H. 340/341-346-347 (M. 952/958) yılları arasında el-Cezîre bölgesinde 7 yıl boyunda etkili bir kıtlık yaşanmıştır. Hububat ve et kıtlığı fazlasıyla bu kıtlık döneminde hissedilmiştir. Bu kıtlığın bu kadar uzun sürmesi o dönemde el-Cezîre bölgesinde görülen çekirge istilasına bağlanmaktadır. H. 342/343 (M. 954) yılında ortaya çıkan bu istila sadece el-Cezîre'de değil Suriye ve Irak'ta da etkisini göstermiştir. Ayrıca H. 345/346 (M. 957) yılında Irak'ta da çekirge istilası ve ardından kıtlık yaşanmıştır (Özdal, 2013; 85).

Kıtlıkların yaşandığı bazı yıllarda temel gıda malzemelerinin piyasada yeteri kadar olmaması karaborsaya düşmesine sebep olmuştur. Bu gıda maddelerine yöneticilerin narh koyduğu da olurdu. Örneğin H. 359 (M. 968-969) yılında Irak'ta yaşanan kıtlık esnasında gıda malzemelerinin fiyatları bu yolla belirlenmiş, fakat fiyatların aşırı derecede yükselmesi sonucu belirlenen bu narhtan vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Narhın kaldırılması sonrası gıda fiyatlarında belli oranda düşüş yaşanmış olsa da halkın bir kısmı kıtlığın etkilerinden dolayı Irak'ı terk edip Musul, Şam ve Horasan'a göç etmişlerdir (İbnü'l-Esir, 1991; VIII/516).

Mısır'da H. 351/352 (M.963) yılında başlayıp H. 360/361 (M. 971) yılına kadar etkisini sürdürecek bir kıtlık görülmüştür. Bu kıtlık yılları Ihşidiler'in son dönemlerine rastlamaktadır. Hatta bu kıtlık Ihşidilerin refah seviyesini düşürmüş ve H. 358/359 (M. 969) yılında yıkılmalarında etkin rol oynamıştır. Mısır'da kıtlık yaşanmasının temelinde genelde zamanında taşmayıp arazileri sulamaması yatmaktadır. Çünkü Nil nehrinin suları Haziran ayında yükselmeye başlar ve Ekim ayında en yüksek seviyesine ulaşır. Eğer nehrin suyu bu aylar esnasında yeteri seviyeye ulaşamazsa tarım alanlarına açılan kanallar su ile buluşamaz ve araziler yeteri kadar sulanamazdı. Bu nehrin taşmasına bağlı olarak tarım arazilerinin yeteri kadar sulanamadığı zamanlarda da kıtlık yaşanmıştır. Bu yıllar arasında da Mısır'da Nil nehri taşmamış ve tarım arazileri sulanamamıştır. Bu yüzden ekim yapılamamış ve mahsul elde edilememiştir. Temel gıda ürünlerinin eksikliği ve pahalılığı kıtlığı getirmiş ve bu da veba salgının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hem kıtlık hem de vebadan dolayı birçok insan ölmüş ve bunların birçoğu kefenlenemeyip defnedilemediği için ortada kalmıştır. Bu dönemde açlık ve vebanın pençesinde kıvranan halktan vezir zorla vergi toplatmaya kalkınca Fustat'ta isyan patlak vermiş ve bu isyan esnasında vezirin evi yağmalanmıştır (Gökhan, 2007; 263).

Bağdat başta olmak üzere Irak topraklarında doğal afetlere bağlı olarak kıtlık görülmüştür. Bu kıtlık H. 378 (M. 988) yılının Muharrem ayından Şaban (Nisan/Mayıs – Kasım/Aralık) ayına kadar sürmüş ve bilhassa Basra yakınlarında sıcaktan birçok insanın ölmesine neden olmuştur (İbn Kesir, 1994; XI/518). Ayrıca İbnü'l-Esir'in aktardığına göre bu sıcaklardan ötürü yaşanan kıtlık veba salgınını tetiklemiştir (İbnü'l-Esir, 1991; IX/55).

Nil nehrinden beklenen taşmanın yaşanmaması ekinlerin ekilip mahsul elde edilememesine sebebiyet vermişti. Bu yüzden H. 397 (M. 1006/1007) yılında Mısır'da kıtlığın ve ardından veba salgının görülmesine neden olmuştur (Güneş, 2018; 75).

Kıtlığın toplum üzerinde yarattığı olumsuz etkilerden en acısına belki de H. 401 (M1022-1023) yılında Horasan bölgesinde yaşananda rastlamak mümkündür. Utbî'den nakl edildiğine göre Horasan bölgesinde şiddetli bir kıtlık yaşanmış ve halk gıda malzemesi bulamadığından dolayı ilk önce otları, onlar da tükenince mundar hayvanları yemiştir. Ayrıca yollarda bulunan kemikleri de kaynatmışlardır. Müellifin bu konuda: "*Kasabın birisi hayvan kesecek olsa, fukara takımı akan kanlar üzerinde birbirini çiğniyor, bir parça kan, can yerine geçiyordu. Gözümle gördüm. İnsanlar fışkıları karıştırıp içinde bir arpa tanesi arıyorlardı. Fakat bulmaları mümkün değildi. Gitgide felâket büsbütün arttı. Anne çocuğunu, kardeş kardeşini, kişi karısını kesiyor, kaynatıyor, pişiriyor, yiyor, o yüzden yaşamak istiyordu. Bir sıra geldi ki, insanlar insan avcılığına başladılar. Tenha yerlerde, tenha yollarda insanlar kendi gibi insanları kapıp kaçırıyor, götürüyor ve kesiyor yiyorlardı. İnsanların eti yeniyor, yağı eritiliyor ve yemek yağlarına karıştırılıp satılıyordu. Bunun içindir ki kendilerini bilen insanlar yağ yemez olmuşlardı. Hükûmet insan yemenin önüne geçmek için çalışıyor, evleri basıyor ve birçok kimsenin kemiklerini buluyordu. Hükûmet bu cinayeti işleyenleri asıyor ama insan yemenin önünü bir türlü alamıyordu. Uzak bir mahalleye tenha yoldan gidecek insanlar cemaat olmadıkça*

gidemiyorlardı. Ölenleri yıkamaya yıkayıcılar yetişemiyor, kefen bulunamıyordu. Bu sebeple insanlar eski püskü çamaşırlarıyla gömülüyorlardı. Bu kıtlıkta sadece Nişâbûr'da yüz binden fazla insan ölmüştür." gibi verdiği bilgilerle durumun vahametini açıkça gözler önüne sermektedir (el-Utbî, (ts.); 145-146; Şahin, 2015; 384). İnsanlar kıtlığın sonucunda ortaya çıkan açlıkla mücadele ederken bir yandan da hayatta kalabilmek için hem cinslerine yem olmamak içinde ayrı bir mücadele vermişlerdir.

Ortaçağ Türk-İslam dünyasında kışın çetin geçmesinden ötürü de kıtlıkların yaşandığı görülmüştür. Örneğin H. 423 (M. 1031/1032) yılında aşırı soğuklardan Bağdat'ta suların donduğu sert bir mevsim yaşanmıştır. Daha sonra yağan çamurlu yağmurdan şehirde bulunan ağaçlar zarar görmüş ve içme suyunda da problemler yaşanmıştır. Bu afetten ötürü bütün yıl meyve yetişmemiş ve bu da büyük bir kıtlığın yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemle ilgili abartılı rivayetlere de rastlanmaktadır. Bedevilerin deve, atlarının yanında çocuklarını da yedikleri rivayet edilse de çok da inandırıcı gelmemektedir (Güneş, 2018; 76; Tokuş, 2016; 532). Yine bu sene içerisinde Suriye, Irak, Musul, el-Cibâl, Horasan, Gazne ve Hindistan'da yağmur yağmadığından dolayı kıtlık yaşanmış ve bu kıtlık bazı bölgelerde salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur (İbn Kesir, 1994; XII/112). Aynı yıldaki salgınlarda en tesirli hastalık çiçek hastalığı olmuş ve birçok cana mal olmuştur. Hatta Abbasi Halifesi el-Kâ'îm Biemrillah da bu hastalıktan etkilenmiştir (İbnü'l-Esir, 1991; IX/326).

Urfalı Mateos eserinde M. 1032-1033 yıllarında Anadolu coğrafyasında büyük bir kıtlığın yaşandığına dair bizlere bilgi vermektedir. Müellife göre bu kıtlık esnasında birçok insanın öldüğünü, hayatta kalanların ise eşlerini ve çocuklarını satılığa çıkardığını, hatta birbirleri ile konuşurken düşüp öldüklerini aktarmıştır (Urfalı Mateos, 2000; 58).

İbn Kesir eserinde H. 425 (M. 1033-1034) yılında İfrikiye'de (Tunus) ve doğusundaki bölgelerde şiddetli bir kıtlık yaşandığı hakkında bilgi verirken tesiri hakkında bilgi vermemiştir (İbn Kesir, 1994; XII/120).

H. 447 (M. 1055/1056) yılında Mekke'de büyük bir kıtlık yaşanmış ve insanlar bu kıtlığı çekirgeleri yiyerek atlamışlardır (İbn Kesir, 1994: XII/167). Yine bu yıl başlayıp 4-5 yıl etkisini gösterecek olan bir kıtlık Bağdat ve çevre bölgelerinde yaşanmıştır. Ayrıca bu bölgelerde yaşanan kıtlık salgın hastalıkların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kıtlıkla ve görülen salgın hastalıklarla ilgili dönem müellifleri bizleri aydınlatıcı bilgiler vermişler. Örneğin bunlardan İbn Kesir Buhara'yı, Semerkant'ı ve Azerbaycan'ı etkilemiş olan veba salgınında yaşananları şöyle tasvir etmektedir: *Bağdat'ta ve diğer beldelerde peşpeşe kıtlık ve ölümler meydana geldi. Öyle ki birçok evler sahipsiz kaldı, içi boşaldı. Hatta evlerin kapıları içerideki kimselerin ölümü yüzünden kapandı. Yoldan geçenler hiç kimseyle karşılaşamaz oldular. Azık kıtlığından dolayı insanlar, leşleri ve kokuşmuş şeyleri yemek mecburiyetinde kaldılar. Bir kadının yanında küflenip yeşermiş bir köpek bacağı görüldü. Bunu yemek mecburiyetinde kalmıştı. Bir erkek de bir çocuğu tandırda kızartıp yemişti. Bir kuş leşi duvardan yere düşmüş; beş kişi onu kapışıp aralarında paylaşmış ve yemişlerdi* (İbn Kesir, 1994; XII/172).

Yine İbn Kesir'in İbnü'l-Cevzî'den olayla ilgili aktardığına göre Buhara'dan gelen bir mektupta hem Buhara'da hem de ona bağlı kazalarda (Semerkant da dahil) veba salgınından dolayı bir günde 18 bin kişinin öldüğü ve toplamda da ölü sayısının 1,5 milyonu geçtiği belirtilmiştir. Ölümlerden dolayı sokaklar ve meskenler boş kalmıştı. Ayrıca veba salgını sadece bu bölgede değil Azerbaycan, Ahvaz, Buvat ve buralara bağlı yerlerde de görülmüştür. Yetersiz beslenme bu bölgelerde salgın hastalıkların görülmesine neden olmuştu (İbn Kesir, 1994; XII/173).

İbn Kesir İbnü'l-Cevzî'den olayın vahametini şu şekilde aktarmıştır: "İnsan otururken kalbi kan basıncından ötürü çatlıyor, ağzına bir damla kan geliyor ve o anda ölüyordu. Bu durumu gören insanlar tövbe ettiler, mallarının çoğunu sadaka olarak dağıttılar, ama sadaka olarak vermek istedikleri paralarını kimse kabul etmiyordu. Fakire çok miktarda dinar, dirhem ve elbise veriliyor ama o «ben açlığımı giderecek bir parça ekmek istiyorum» diyordu. Ekmek bulunamıyordu. İnsanlar evlerindeki içkileri döktüler. Oyun ve müzik aletlerini kırdılar. İbadet etmek ve Kur'an okumak için mescidlere kapandılar. İçinde içki bulunup da bütün aile efradı ölmeyen ev sayısı gerçekten çok azdı. Yedi gün süreyle can çekişmekte olan bir hasta adamın yanına gidildi. Hasta adam evin bir tarafını parmağıyla gösterdi. Oraya gittiklerinde bir şarap küpü gördüler. Şarabı döktüler ve hasta adam o anda ruhunu teslim etti. Bir adam mescitte vefat etti. Yanında 50 bin dirhem para buldular. Bu para halka arz edildi ama hiç kimse bu parayı kabul etmedi ve paralar mescitte dokuz gün kaldığı halde hiç kimse bunu istemiyordu. Bir süre sonra dört kişi bu parayı almak için mescide girdiler ve paraları almak isterlerken düşüp öldüler. Bunlardan hiçbiri o mescitten diri çıkamadı aksine hepsi öldüler."

"Şeyh Ebu Muhammed Abdülcebbar b. Muhammed'in 700 fıkıh öğrencisi vardı. Kendisi vefat ettiği gibi on ikisi hariç bütün öğrencileri de öldüler. Sultan Debis b. Ali barış yaptıktan sonra memleketine döndüğünde ahalisinin vebadan ötürü öldüğü ve orada çok az sayıda insan kaldığı için memleketinin harap olduğunu gördü. Adamlarından birini elçi olarak bir yere gönderdi. Bir grup insan onu yakalayıp öldürdüler. Pişirip etini yediler" (İbn Kesir, 1994; XII/174).

Kıtlık yüzünden Irak bölgesi ve İran coğrafyasında birçok insanî dram yaşanmıştır. Kıtlık insanı insanın kurdu yaparken vebanın görülmesi de toplumda infialin ve ölümlerin kat be kat artmasına neden olmuştur.

H. 446-448 (M. 1054-1057) yılları arasında doğu ülkelerinde görülen kıtlık ve vebadan İslam toplumunun batı toprakları da etkilenmiştir. Örneğin doğudaki bu kıtlık ve veba salgını Mısır'da da tesirini göstermiş ve birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Ülkede yiyecek maddesi temin edebilmek neredeyse imkânsız hale gelmişti. İnsanlar dışında güvercin, serçe ve kumru gibi kuşlar da yiyecek bulamadıkları için cansız bir şekilde yere düşüyorlardı. Açlıktan dolayı artık kitap ciltlerini yemeye başlayan insanlar, fiziksel dermansızlıktan dolayı, evlerine girerek küçük çocuklarını yiyen köpeklere dahi müdahale edemeyecek kadar güçsüz düşmüşlerdi (Alican, 2014; 8).

Bu dönemde bazı bölgeler hem kıtlık hem de vebanın aynı anda görülmesi paranın insan nezdinde değer kaybetmesine neden olmuştur. Örneğin Azerbaycan'daki kıtlık ve veba yüzünden paranın hiçbir değeri kalmamıştı. Bu iki unsurun da ortadan kalkmasıyla görülmemiş bir ucuzluk yaşanmıştır (Özdal, 2013; 89).

H. 457/458 (M. 1065) yılından itibaren Nil Nehri'nden beklenen taşmanın yaşanmaması Mısır'da etkisini 6 yıl kadar gösterecek bir kıtlığın yaşanmasına neden olmuş. Ayrıca bu afet sonrasında kıtlıkla birlikte veba salgını da görülmüştür. Kıtlık ve salgın hastalıktan başta köylüler ve çocuklar olmak üzere Mısır halkının 1/3'ü öldü ve ziraatla uğraşacak kimse kalmamıştır. Daha sonraki yıllarda Nil Nehri normal seyrine dönmesine rağmen yıllarca kıtlığın etkisi görülmüştür. Kıtlığın yaşandığı bu dönemde gayrimenkul fiyatlarında büyük düşüş yaşanmıştır. Ayrıca paranın bir değeri kalmamış, insanların bir çuval un alabilmek için mücevher gerdanlığından; bir tabak yemek içinse lüks evinden vazgeçtiklerine dair abartılı hikâyeler ortaya çıkmasına şaşırmamak gerekir. Yiyecek bulamayan insanlar sokaktaki murdar hayvanların haricinde birbirlerini yemeye kalkışmışlardır. Tinnis şehrinde daha evvelden on binlerce vergi müellifi varken bu sayı 100'e kadar düşmüştü. Mısır'da yaşanan bu kıtlık 1071-1072 yılından itibaren yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başlamış ve 1074 yılında ise tamamen ortadan kalkmıştır (Özdal, 2013; 90). Ayrıca Mısır'da görülen bu kıtlık, Suriye ve el-Cezire'ye de yansımış ve burada da birçok hayvanın ve insanın ölmesine neden olmuştur (Alican, 2014; 10).

İnsanların gıda maddelerinin eksikliğinden dolayı çocuklarını satmaya başladığı bir kıtlık dönemi de H. 458 (M. 1065-1066) Herat bölgesinde yaşanmıştır. Bu dönemde 20 men buğday 4 dang olmuştur. Dönem müelliflerinden Fâmî, bu yoksulluğun, Herât'ta unutulmayacak dönüm noktalarından olduğunu kaydetmiştir. Kıtlığın da yaşandığı bu dönemde Herat, Gazneliler ve Selçuklular arasında sürekli el değiştirmiş ve oluşan otorite boşluğundan dolayı kıtlıkların etkisi çok fazla düşürülememiştir (Şahin, 2015; 384-385).

Bazen şiddetli dolu ve sel baskınlarının ardından da kıtlık yaşanmıştır. Örneğin H. 464 (M. 1071-1072) yılında yağan dolu ve ardından gelen sel baskınından dolayı Horasan'da şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlıktan ötürü çok miktarda ekin ve ürün yok olurken birçok hayvan da telef olmuştur (İbn Kesir, 1994; XII/225). Ayrıca Azerbaycan, el-Cezire ve Horasan'ın da içinde olduğu bölgelerde, 1070 yılında başlayan pahalılık kendisini 1076 yılında doğal afetlerin de etkisiyle şiddetli bir kıtlığa dönüştürmüştür. Fakat alınan tedbirler sonrasında 1077 yılı içinde kıtlığın etkisi ortadan kalkmıştır (Özdal, 2013; 92).

Irak ve Suriye bölgelerinde H. 490-497 (M.1097-1104) yılları arasında hava muhalefetlerinden ötürü ürünler telef olmuş bu da pahalılık oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca bu zamanda Haçlıların Ortadoğu'ya gelmesi siyasî istikrarı bozmuş ve Müslüman halk bu istikrarsız ortamda göç etmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı ekim yapılamamış ve taktik icabı savaşlar esnasında ürünlere zarar verilmiştir. Dımaşk bölgesinde 1104 Ekim-Kasım gibi kıtlığın etkisi azalırken Halep bölgesinde ise 1117 yılına kadar kıtlık etkisini göstermiştir. 1099 yılında Bağdat şehrinde kıtlık sonucu insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamaması ve yeteri kadar beslenememesi sonucunda veba salgını görülmüştür (Özdal, 2013; 93).

Fatimî idaresindeki Mısır'da 1098 yılında kuraklık kaynaklı bir kıtlık görülmüştür. Yaklaşık iki yıl süren bu kıtlık sonucunda insanların alım gücünde düşüş yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde Tunus bölgesinde

Suriye ve Mısır'daki gelişmelerden ötürü ürün akışında duraksama olmuş ve kıtlık yaşanmıştır (Özdal, 2013; 93).

Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması esnasında yani Haziran ayında Haçlı ordusunda açlık zuhur etmiştir (Demirkent, 1997; 43). Bu açlıkla birlikte birçok Haçlı ölmüştü. Geri kalanlar ise Müslüman mezarlarını açıp içindeki naaşları yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Antakya'nın düşmesinden sonra bu kıtlık salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Kaya ve Kıyılı, 2009; 413).

Bazen kış aylarında aşırı derecede yağan kar ve onun uzun süre toprak üstünde kalması kıtlığın yaşanmasına neden olmuştur. 1108'i 1109'a bağlayan kış ayında Doğu Anadolu'da aşırı derece kar yağınca, eriyen karlar nedeni ile Nisan ayında Dicle nehri taştı ve bütün tarım ürünleri telef olmuştu. Bu yüzden fiyatlarda artış olmuş. Irak'ta telef olan mahsul nedeni ile bilhassa hububat eksikliği beraberinde kıtlığı getirmiş. Halk hayatta kalmak için bir süre hurma, yeşil bakla, dut ve çimen yemek zorunda kalmış (İbn Kesir, 1994; XII/327; Özdal, 2013; 94).

İbnü'l-Esir, H. 515 (M. 1121) yılında Mısır'da üç gün süren, ortalığı siyaha bürüyen şiddetli bir fırtınanın varlığı hakkında eserinde bilgi vermektedir. Bu fırtınada birçok insan ölmüş, hayvanlar telef olmuştur. Ayrıca bu olay Mısır'da da kuraklık ve kıtlığa sebep olmuştur (İbnü'l-Esir, 1991; X/371).

İbn Kesir H. 598 (M. 1202) yılında Mısır'da şiddetli bir kıtlığın yaşandığını ve bu kıtlık neticesinde pek çok insanın öldüğünü hatta yamyamlık vakalarının da ortaya çıktığını eserinde işlemiştir. İbn Kesir eserinde yaşananları şu şekilde aktarmaktadır: "*Mısır'da köpek ve insan leşleri yanında çok sayıda küçük çocuk eti yenildi. Babaları ve anneleri, ölen küçük çocukları pişirip etlerini yiyorlardı. Bu halk arasında yaygınlaştı. Bu yüzden kimsenin kimseyi kınadığı ve ayıpladığı yoktu. Yiyecek, çocuk ve leş kalmayınca kuvvetli kimseler zayıfları yakalayıp kesiyor ve yiyorlardı. Kişi yoksul birini hile ile eline geçiriyor, güya kendisine yemek yedirmek veya bir şey vermek bahanesiyle evine getiriyor, sonra onu boğazlayıp yiyordu. Bazıları kendi karılarını dahi kesip yiyorlardı. Bu durum halk arasında hiç kınamaya ve şikâyete meydan vermeksizin yaygınlaşmıştı. Hatta bunu yapanlar birbirlerini haklı görüyorlardı. Adamın birinin yanında 400 insan başı görülmüştü. Hastaları tedaviye çağrılan birçok tabip de evlerde kesilip yenilmişti. Örneğin adam tabibi evine çağırıyor, sonra onu kesip yiyordu. Varlıklı ve mal sahibi bir adam mütehassıs bir hekimi evine çağırmıştı. Hekim korkarak gitti. Adam onu evine götürürken yolda karşılaştığı insanlara sadaka veriyor, Allah'ı zikrediyor ve kutsuyordu. Bunu çokça yapıyordu. Hekim onun bu durumundan kuşkulandı, ama bununla birlikte tamahkârlık onu adamın evine gitmeğe zorladı. Geldiklerinde adamın evinin harap halde olduğunu gördü. Hekim yine şüphelendi. İçeride bulunan arkadaşı dışarı çıktığında adama, «Bize av olarak bunu mu getirdin?!» dedi. Hekim bunu duyar duymaz korkup evden dışarı fırladı. Adamla arkadaşı hemen peşine takıldılar. Kovalamağa başladılar. Hekim büyük zorluklarla kendini onlardan kurtarabilmişti!* (İbn Kesir, 1994; XIII/104).

Bu tür vakalar, yazarın belki de abartısından öte değildir. Fakat açlığın insana toplum nezdinde istenmeyecek ya da kabul görmeyecek şeyleri yaptırabileceği düşüncesini de ihmal etmemek gerekir. Tarih boyunca belki çok olmasa da açlık neticesinde insanlık dışı eylemler gerçekleşmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi kıtlık, bazen insanı insanın kurdu yapabilir. O yüzden medenî ve çağdaş toplumlarda bu tür şeyler her ne kadar iyi karşılanmasa da yokluk içerisinde normalmiş gibi karşılanabiliyordu. Bu da insanların içine düşmüş oldukları acziyeti açıkça sergilemektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

İslamiyet'in başlangıcından 13. yüzyılın ortasına kadar incelediğimiz zaman dilimi içerisinde kırka yakın afet ve doğal afetlerden ötürü kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlıklar bazen ardı ardını izleyen yıllarda bazen de uzun zaman dilimleri arasında görülmüştür. Kıtlıkların oluşmasındaki en temel sebepler deprem, kuraklık, fırtına, sel baskınları ve bazen kışların uzun sürmesidir. Bir de insanların vasıtasıyla zarurî kıtlığın oluştuğu bilgisi dönemin müelliflerinin eserlerinde bizlere ulaşmıştır. Bu genelde savaş esnasında düşman ordusunun iaşe zorluğu çekmesi için ekinlerin yakılması, meyve ağaçlarının sökülmesi ya da tarlaların tahrip edilmesi gibi şekillerde karşımıza çıkmıştır. Ayrıca savaşlar halkın üzerine ağır vergiler yüklediği için sunî bir kıtlık da görülmüştür. Bu sunî kıtlık gıda ürünlerinin savaşın getirmiş olduğu yükten ötürü fazla olmaması ve pahalanmasından kaynaklanıyordu. Bilhassa Mısır'da Haçlıların Suriye topraklarına gelmesinden dolayı ürün akışı durmuş ve bu tür bir kıtlık yaşanmıştır.

İncelenen dönem aralığında kıtlıklar sonrası görülen açlık vakaları insanları hem fizikî hem de psikolojik olarak yıpratmış ve insandan beklenmeyecek davranışların sergilenmesine sebebiyet vermiştir. Bunların en

başında murdar olarak atfedilen hayvanatın yenmesi gelmektedir. Ayrıca insan sağlığına yararı ya da zararı bilinmeyen bazı otlar da bu zor dönemlerde tüketilmiştir.

Kıtlık dönemlerinde insanlık dışı hadiselerin yaşandığını dönem kayıtları vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Bu hadiseler içerisinde en acı vereni insanların kendi çocuklarını yemeleridir. Bu ve buna benzer hadiselerin dönem kaynaklarında olması insanı ister istemez gerçekliği hususunda şüpheye düşürmektedir. Bilhassa İbn Kesir ve İbnü'l-Esir eserlerinde bu tür hadiselere yer vermişlerdir. Bu iki müellifin anlattıkları belki de dönemin ağır şartlarını göstermek için bir ironidir. Aksi halde bu tür davranışları insan aklının kabul etmesi mümkün değildir.

Kıtlık dönemlerinde yetersiz beslenmeden dolayı salgın hastalıkların oranının arttığı görülmüştür. Başta veba olmak üzer çiçek hastalığı ve ateşli hastalılara bu dönemlerde sıklıkla rastlanılmıştır. Hemen hemen bütün salgın hastalıklar sonrasında binlerce insan ölmüş ya da hastalığın etki altına almadığı bölgelere göç etmek zorunda kalınmıştır.

Kıtlık yaşanan yıllar evvelinde Türk-İslam toplumlarında ilerisi öngörülerek önlem alınmamıştır. Hatta kıtlık yıllarında bile yeteri kadar önlem alınamayarak insanlar kendi kaderleri ile baş başa bırakılmıştır. Bu gibi durumlarda da insanlar bir birinin kurdu olmuştur.

İncelenen dönemler arasında kıtlıklar, Türk-İslam toplumları üzerinde binlerce can kaybının yanında, murdar hayvanların yenmesi gibi, olumsuz davranışlara da sebep olmuştur. Bu dönemde de insanın aciz ve çaresiz kalması, onu istemeyeceği davranışları sergilemeye itmiştir. Bu yüzden günümüzde zihnimizin almayacağı işlerin yaşanmış olması maalesef çok acıdır. Neticede ister beşerî isterse de doğal olsun afetlerden en çok zararını gören insanoğlunun kendisi olmuştur.

Kaynakça

Alican, Musatafa, (2014). *"Fatımî Halifesi El-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme",* Tarih Dergisi, sayı: 59, s. 1-26.

Annan, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslam fi Endülüs,* Mektebet'ül-Hânici, Kahire, 1997.

Baktır, Mustafa, (2000). *"İstiska",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. XXIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 381-383.

Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*, İstanbul, Dünya Yayınevi, 1997.

el-Cezayiri, Mübarek b. Muhammed'ül-Meyli. Tarih'ül-Cezayir fi'l-Kadim ve'l-Hadis, el-Müessetü'l-Vataniyye bi'l-Cezayir, c. 2, Cezayir, 1986.

el-Utbî (ts). *Târîhu Yeminî*, Türkçe trc. A. Yelgar, Ankara, TTK (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Kütüphanesi).

Göçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1964.

Gökhan, İlyas, (2007). "*İhşidîler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar",* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:17, s. 255–269.

Gül, Abdullah, (2009). *"Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık",* Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume: IX/II, s. 144-158.

Güneş, Mustafa, (2018). "*Emeviler ve Abbasiler döneminde doğal afetler ve salgın hastalıklar"*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

İbn Cerir Taberi. *Tarih'ür-Rusul ve'l-Mülük ve Sılat'ül-Tarih'ül-Taberi*, Dar'ut-Turas, c. VIII, Beyrut, 1967.

İbn Kesir. *el-Bıdaye ve'n-Nihaye*, çev: Mehmet Keskin, c. XI-XIII, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.

İbn'ül Esir. el-Kamil fi't-Tarih, çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX-X, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İbn'ül Esir. *el-Kamil fi't-Tarih,* çev. Ahmet Ağırakça, c. VIII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İbn'ül Esir. el-Kamil fi't-Tarih, çev. Yunus Apaydın, c. V-VII, İstanbul, Türkiyat Matbaacılık ve Neşriyat, 1986.

İbn'ül-Cevzi. Ebu'l Ferec, *el-Muntazam fi Tarih'il-Mülük ve'l-Ümem.* c. VII, Beyrut: Dar'ul-Kütüb'ül-İlmiye, 1992.

Kaya, Selim ve Kıyılı, Rahime, (2009). *"Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet Ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış"*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. VI. sayı.12, s.403-418.

Kılıç, Orhan, (2002). *"Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar",* Türkler, c. X Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 718-730.

Özdal, Ahmet Nurullah, (2013). "*İslam iktisâdî coğrafyasında iş yaşamı, ticaret ve tüccar (x.-xv. yüzyıllar)",* Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Şahin, Mustafa, (2015). *"Ortaçağ'da Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtlıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar",* Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (36): 380-390.

Tirmani, Abdüsselam, *Ahdas'ul-Tarih'ul- İslami bi Tertib'is- Sinîn*., naşir; el-Meclis'ül-Vatani li's-Sekafe ve'l-Funun ve'l-Âdâb. Kuveyt, 1982.

Tokuş, Ömer, (2016). *"Büveyhiler Döneminde Bağdat'ta Doğal Afetler, Gök Olayları, ve Garip Hadiseler (H.333-447/M.945-1055)"*, Tarih Okulu Dergisi, sayı: XXV, s. 525-567.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162), çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer-M. Halil Yınanç, Ankara, TTK Yayınları 2000.